

סקר ארכיאולוגי

סיור בגליל העליון

(חצור, תל נעמה, תל שיח' יוסף, קדש נפתלי, תל רוויסה, פסוטה, חר' א-תליל)

מאת

י. אהרוני ור. עמירן

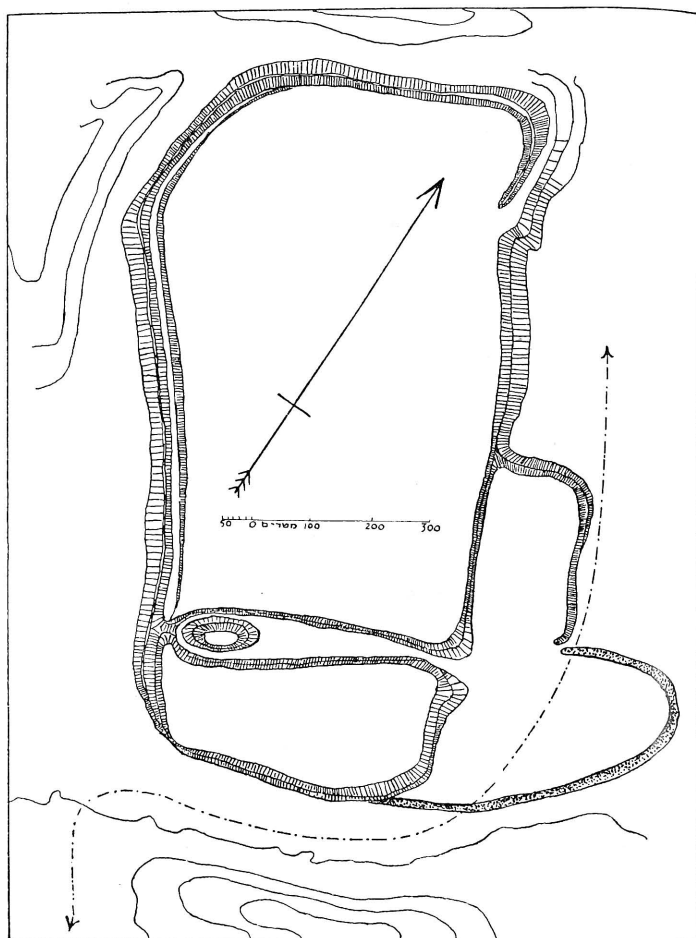
הסיור השלישי של החוג הגיאוגרפי-היסטורי שליד החברה לחקירת א"י ועתיקותיה נערך בסוף חג הסוכות תשי"ג, בהמשך לכינוס השמיני לידיעת הארץ שהתקיים בבית-ירח¹). הסיור נמשך יומיים וחצי, והוקצה כולו לבדיקת תלים אחדים בגליל העליון, ובהם אחדים שנתגלו בזמן האחרון על-ידי חברים מן החוג.

חצי של היום הראשון לסיור היה מוקצה לבדיקה יסודית של חצור (תל וקאץ, תל אל-קדח). בדקנו הפעם לא את התל הגבוה, אלא את שטח ה"מחנה" הנרחב, הגובל בו מצפונו. בדרך כלל תוצאות בדיקותינו מכוונות עם מסקנותיו של גארסטאנג²) ואין בידנו אלא להוסיף עליהן פרטים אחדים. המחנה, שצורתו מרובעת פחות או יותר, שוכן על שלוחת הר טבעית, וכן נרשם במפתו של גארסטאנג (ראה ציור 1). הסלע מבצבץ ויוצא במקומות רבים, גם בשטחים הפנימיים של המחנה. האדמה ברובה אדמה חקלאית שחורה-חומה, ולא אדמת חרבה אפורה טיפוסית, וכמות החרסים אינה מרובה ביותר. לפיכך אין תימה שאנשי ה-PEF לא הרגישו כלל בתל הזה וסימנו אותו כרמה טבעית. כל הסימנים הללו מסייעים להנחה, שעובי ההצטברות אינו עמוק ותקופת היישוב לא היתה ממושכת

1) נשתמש גם בהזדמנות זו כדי להודות לקיבוצים אילת-השחר וסאסא על הכנת האורחים היפה שנהגו בנו, וכן לחברה לחקירת א"י ולמחלקת העתיקות על עזרתן בניצוח הסיור והפירסום. כל החרסים נמסרו לאוספי מחלקת העתיקות. התצלומים נעשו ע"י הגב' ב. ביברקראוט.

J. Garstang, AAA XIV, 1927, pp. 35-42; id. *Joshua-Judges*, (2) London, 1931, pp. 183 ff., 381 ff.

בשטח הזה, וספק אם בכלל בנוי היה כולו, אף-על-פי שכל רמת המחנה
 כלולה היתה בתוך חגורת הביצורים.

תכניתו של גארסטאוג
 תוספת לאור הבדיקה החדשה ע"י תצלום אוויר
 קו הכביש

ציור 1. מפת חצור

קו הביצורים בולט ביותר באורך הצלע המערבית³ של המחנה. כנראה, סיבת הדבר בכך, שבצד זה חסר השיפוע הטבעי העמוק. וכאן היתה השלוחה מחוברת, או לפחות קרובה ולא מוגבהת, לגבעות שמאחוריה. כבר הבחין גארסטאנג, שבוודאי חפרו בצד זה חפיר עמוק שהבדיל את התל והמחנה מן הגבעות הסמוכות. חפירה מלאכותית זו ניכרת יפה בקוויה הישרים, הזרים לנוף הטבעי, וגם השם הערבי של ה"וואדי" המלאכותי הזה, אל-סַנְדְקֵיָה = החפיר, התעלה, מעיד על כך. גארסטאנג מציין את החפיר רק בפניה המערבית של המחנה, אבל אין ספק שהוא נמשך לאורך כל הצד הדרומי-מערבי, ודוקא בדרום ניכרים יפה קוויו הישרים והמלאכותיים. חומת העפר הכבוש, שציין אותה גארסטאנג, ניכרת יפה לאורך כל החפיר. היא מתרוממת מטרים אחדים מעל לגובה פנים המחנה. דומה, שחומת העפר היתה מחוזקת במקומות אחדים על ידי בניית-אבן. מצב הדברים משתנה בצד הצפוני ובצד המזרחי של המחנה. חומת העפר המוגבהת נפסקת בפניה הצפונית-מערבית (למעשה המערבית, עי' הע' 3). בצד הצפוני והמזרחי יש שיפוע טבעי עמוק ותלול, והכיצורים העתיקים כמעט שאינם ניכרים כאן על-פני השטח. בפניה הצפונית-מזרחית יש שקע הנמשך לפנים המחנה, שגארסטאנג מסמנו במפתו ככניסה, ואולי הדין עמו. בצד הימני (המערבי) של "כניסה" זו ניכרים שרידי בנייה של חומת-אבנים, ואפשר היא חלק מביצורי השער. בשטח המחנה לקטנו כמות הגונה של חרסים⁴, שרובם ככולם שייכים לתקופת הברונזה התיכונה א' וב', מתבלטים שברים של כלים עבים וגדולים, ועליהם קישוטי-חבל מסוגגנים (לוח ג' מס' 6) וקישוטי סריקה בקבוצות (מס' 2) וכן שברי קערות מזוות ובסיס-חצוצרה (מס' 5), בסיסי דיסקוס (מס' 4) ובסיסי טבעת. על שתי ידיות-אוזן חרות סימן הקדר בצורת צלב (מס' 10). מצאנו רק שברים בודדים מרוקים במירוק האופייני לתקופה, אבל כדאי להזכיר שגארסטאנג, בחפירת הכדיקה שערך במקום בשנת 1928, מצא כלים נהדרים מרוקים במירוק האופייני לתקופת הברונזה התיכונה ב', והם נמצאים במוזיאון

3) הכיוון המדויק הוא צפון-צפון-מערב, אך לנוחיות התיאור במאמר נשתמש רק

בכיוונים העיקריים.

4) אנחנו מודים לד"ר נ. אביגד, למר פ. בראדון ולגב' טרודה דותן על עזרתם בהגדרת

החרסים שנמצאו בסוור הזה.

רוקפלר. מצאנו הרבה שברי שפיות של קערות ושפיות של קנקנים מפושלות וכאילו מקופלות. יש לציין חרסים אחדים מתקופת הברונזה הקדומה, ובהם שברי קערות שטוחות עם מירוק-רשת. נמצאו גם שברים בודדים של כלים מתקופת הברזל. נראית על-כן דעתו של גארסטאנג, ששטח המחנה היה מיושב בעיקר בתקופת הברונזה התיכונה, ויש לראות בו מחנה "חיקסוסי" טיפוסי. אבל על-פי החרסים שנלקטו על פני השטח קשה לקבוע בדיוק, מתי נפסק יישובו ואם לא נמשך גם בשלב הראשון של תקופת הברונזה המאוחרת.

מדרום לשטח המחנה מתרומם התל העיקרי של העיר. חומת העפר הכבוש בצד המערבי אינה נמשכת עד התל, אלא קטועה בסופה. פרצה זו אין לפרשה כשער, לפי שאין כאן מקום לשער מבחינה טופוגראפית. לפיכך יש להניח שפרצה זו נפרצה בתקופה שהמחנה כבר יצא מכלל שימוש⁵, והסוללה המוגבהת עשויה היתה להיות סכנה לעיר עצמה. בין המחנה לתל, בקרבת הסוללה שבמערב, יש בור גדול, עמוק ועגול. גארסטאנג סבור שזוהי בריכה למקווה מי גשמים, ואפשר שהיא אפילו מתקופה מאוחרת. אבל צורת המשפך של הבור מזכירה את צורת הבור הנמשך אל מנהרת המים במגידו, ומכאן ידים להשערה שחצור מצוידת היתה אף היא במפעל-מים מסוג זה שמשך את מימיו מן המעינות שבוואדי אל-וקאץ ממזרח לתל⁶, מן המכתש הזה נמשכת חפירה לא עמוקה כמוהו לצד מזרח עד קצה התל. קשה לקבל את הנחתו של גארסטאנג, הרואה כאן כניסה שנייה למחנה. נראה יותר שבדומה לפרצה שבמערב נחפרה גם תעלה זו כדי להפריד בין התל למחנה בזמן שהמחנה חדל להשתייך לעיר המבוזרת. באיזור זה יש להכניס תיקון לתכניתו של גארסטאנג: התל נמשך למזרח הלאה מן המקום שציין גארסטאנג, ואין ספק שכלל גם את שטח בית הקברות הערבי שיח' מוחמד אל-וקאץ, שממזרח לכביש הנוכחי. בחתך הכביש רואים יפה את שכבות היישוב ובקצה הצפוני מתבלטת שכבה משופעת בצבע אפור, שהיא כנראה חתך של חומת העפר הכבוש. מר משה דותן שבדק שטח זה אגב חפירת תעלה לקו צינור-מים התוכף לכביש ממזרח⁷.

(5) לאפשרות זאת מרמו כבר גארסטאנג. AAA, *ibid.* p. 37.

(6) השווה רות עמירן, "ארץ ישראל" א (ספר שִׁנְבָה) עמ' 35-38.

(7) אנחנו מודים למר דותן על ידיעה זאת.

מציין כאן חרסים מתקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה הפרסית, ביניהם חרסים רבים מתקופת הברונזה התיכונה. במיוחד ראוי לציין חרסים מינקיים אחדים מתקופת הברונזה המאוחרת ושני חרסים פלשתיים.

התקופות המרובות המיוצגות כאן מעידות ששטח זה שייך לתל, כפי שציינו במפה המצורפת (ראה ציור 1). התל המקבל על ידי תוספת זו צורה עוד יותר מוארכת, עולה במדרגות אחדות לצד מערב. שיעורו של התל ניתן להעריך ב-80 דונם, בקירוב. ואילו, מידות המחנה עולות עליו בהרבה, בערך 900×500 מ', כלומר, כ-450 דונם.

מן המציאות המיוחדות יש לציין בסיס ענקי המסותת מאבן בולת הנמצא ליד הכביש, ונזכר כנראה גם על-ידי גארסטאנג במפתו. צורתו המפוארת והחורים שבשטחו העליון מעידים, ששימש אולי לפסל ענק, בשפועה של החומה מן הצד המערבי של המחנה. באמצע העלייה מן החפיר לסוללה, מצאנו סלע מעובד ומרובע, ועליו שורות אחדות של חורים (cup-marks) ותעלות מקשרות ביניהם. חורים מקושרים זה בזה החצובים בתוך הסלע נתגלו במקומות אחדים בארץ, והדעה המקובלת נוטה להניח שהם קשורים לפולחן. ראוי היה לחשוף את האבן הזאת כולה. יש להזכיר עוד קטע של אמת-מים בנוייה ופתוחה מסוג ה-Hangkanal, הנמצאת במורד הצפוני של הפרצה שבין חומת המחנה לתל, ומכוונת כאילו אל המכתש הנ"ל. לפי צורתה ובנייתה יש לשייכה לתקופה מאוחרת.

ביום השני לסיור נתנו את שעות הבוקר לביקור בשניים מתלי החולה, תל נעמה ותל שיח' יוסף. תל נעמה הנמצא בגבול הצפוני של ביצת החולה, הוא תל בולט בעל שטח ניכר. רובו תפוס בבנייני-מגורים ומשק (משק שווארץ), לקיטת החרסים כאן היתה קשה ביותר מחמת הצמחיה הסכוכה המכסה את כולו. מעט החרסים שנלקטו נמצאו בחלקו העליון של התל, בשטח קטן חרוש, ובתוך שרידי תעלות-הגנה ישנות שעומקן 70-90 ס"מ. קצתם של החרסים שייכים כנראה לתקופת הברונזה הקדומה, התיכונה, אף מצאנו שבר טרה-סיגילאטה ובעיקר חרסים ערביים⁸.

8) י. אהרוני ביקר שנית במקום בחודש מארס 1958 וליקט כמות מרובה יותר של חרסים בתוך תעלה שנחפרה לרגלי התל, הנוגעת בקצה מדרונו המערבי. בתוך החרסים הללו דוגמאות יפות של שפיות של קערות שטוחות ממורקות, וחרסים סרוקים בשני כיוונים מתקופת הברונזה הקדומה. מתקופת הברונזה התיכונה נמצאו חרסים סרוקים בסריקה העדינה האופיינית.

בקשר להצעות הזיהוי של תל א-נעמה עם ינועם הידועה מן המקורות המצריים מתקופת הברונזה המאוחרת⁹, או עם ינוח הישראלית שנכבשה בשעת מסעו של תגלת פלאסר הג' ¹⁰, ראוי היה לעשות חפירת-נסיון בתל האטום הזה, כדי לקבוע בוודאות אם המקום היה מיושב בתקופה הישראלית, או שנכונות תוצאות בדיקתו של אולברייט, שהעלה שהיישוב בתל זה לא היה קיים בתקופת הברזל¹¹.

תל שיח' יוסף שוכן כ-2 ק"מ צפונית-מזרחית לתל א-נעמה על הגדה המזרחית של הירדן, קצת דרומה ממקום החיבור של זרועות הירדן העיקריות. התל קטן ואיננו גבוה ביותר. בצדו המערבי של התל נבנה זה לא כבר תיאטרון ליישובי הסביבה, ואף-על-פי שהספסלים נחפרו במקצת בתוך גבעת התל לא נתגלו שום שרידים עתיקים. ושמא מסתבר מכאן, שהתל בנוי ברובו על גבעה טבעית, ואין שכבותיו עבות. נלקטה כמות חרסים שרובם שייכים לתקופות המאוחרות, ההליניסטית-ביזאנטית, ומיעוטם לתקופת הברונזה הקדומה, ובהם שבר קערית חצי-כדורית ושבר שפת-פערור.

בשעות שלאחר הצהרים ערכנו סיור מקיף בקדש נפתלי. באיזור העתיקות שבקדש נפתלי יש להבחין שני שטחים עיקרים, שהכביש הנוכחי עובר בגבול שביניהם: א'. איזור המקדש הרומי (תל היליס) מצפון לכביש; ב'. שטח התל הגדול והגבוה (תל קדס) שמדרום לכביש. גם תל קדס מתחלק לשני החלקים, כפי שהבחין כבר או. ברייט בשעת ביקוריו במקום¹²: התל הצפוני-מערבי שעליו שוכן הכפר הנטוש (ונקרא לו כאן התל הצפוני), והתל הדרומי-מזרחי (ונקרא לו כאן התל הדרומי). המעיין נובע לרגלי שני התלים בערך באיזור המפגש שלהם. ממנו נמשכת הדרך העולה אל שני התלים, ויש להניח שהיא מקום העלייה לשער העיר בימי

וכן סריקה בקבוצות, שבר שפת קערית ושבר שפת קערה עמוקה. כמו כן נמצאו שני שברי ידיות מתקופת הברזל (לוח ג', מס' 9).

Simons, *Handbook*, XV, 17: XVI, a, 1; XXII, b, 2; XXIV, (9) 29; XXVII, 78; ANET (Pritchard), p. 237, 253, 378; EA 197, 198.

¹⁰ מל"ב ט"ו, כ"ט.

W. F. Albright, AASOR VI (1924-5), pp. 18 ff.; id., (11

BASOR 19, 1925, pp. 12 ff.

W. F. Albright, BASOR 19, 1925, p. 12; 35, 1929, p. 9. (12

קדם. התל הדרומי מתרומם באיזור המפגש של שני התלים במדרגה הגבוהה מטרים אחדים מעל התל הצפוני. אבל מבחינה אבסולוטית גבוה התל הצפוני מן הדרומי, ושיאו נמצא בחלקו הצפוני. יש להניח שהתל הצפוני המתחבר עם הרכס שמאחוריו בנוי על גבעה טבעית, ולפיכך ייתכן שהצטברות העיים עבה יותר בתל הדרומי משבתל הצפוני. גם מבחינה אסטרטיגית נראה שהתל הדרומי הוא החשוב יותר, לפי שהוא מתנשא מעל לבקעה במדרון תלול ובגובה רב. נתאר בראשונה את החרסים מהתל הצפוני¹³. את מרבית החרסים ליקטנו מהחתך שנתהווה על-ידי סלילת הכביש (בשנים 1937-1938) בצד הצפוני-מזרחי של התל. בחתך זה אפשר להבחין שכבות-בנייה אחדות, ובעיקר ניכרת בחלקו התחתון של החתך (יש לזכור שהחתך אינו מגיע עד הקרקע הבתולה) חומת-לבנים שאפשר לעקוב אחריה באורך של יותר מ-10 מ' ובגובה של מטר ויותר. לפי החרסים שייכת חומה זו, כנראה, לשלב קדום של תקופת הברונזה הקדומה. בתוך החרסים המרובים מתקופת הברונזה הקדומה יש לציין שברי פעוררים עם קישוטי חבל (לוח ד', מס' 18); בסיסים שטוחים, שברים בעלי חיפוי אדום אופייני, שבר של ידית-נקב, שבר אחד מסוג כלי בית-ירח (מס' 17). גם תקופת הברונזה התיכונה מיוצגת בשפע לכל שלביה. כדאי להזכיר שבר קדרת-בישול עשוי חרס גם ומתחת לשפה קישוט-חבל מסולסל בולט מאוד (מס' 20). ראוי לתאר שבר של כד בעל חדק מתחת לשפה, (עשוי חרס ורוד, שיש לשייכו לסוג ה-Tea-pot ware האופייני ביותר של תקופת הברונזה התיכונה א' (מס' 16). כן נמצאו שבר שפה של כלי דומה, עשוי חרס ורוד עדין, עם שרידי מירוק, על הצואר הקצר שני חריצים; שבר של פכית עדינה, מחופה אדום-חום ומרוקה היטב; בסיסי דיסקוס ובסיסי טבעת (מס' 19), שברי קערות עמוקות מעין קדרות; שברי שפיות של קערות וקעריות, האחת ממורקת כולה בפנים (מס' 23). כמו כן מצויה הסריקה העדינה וסריקה בקבוצות. הידית המצולמת (מס' 15) היא ידית כפולה, ויש לציין שהיא עשויה מחומר גס ומעובדת עיבוד גס. תקופת הברונזה המאוחרת אינה מיוצגת בצורה ברורה. לא מצאנו אף חרס אחד מסוגי היבוא. חרסים אחדים שייכים לתקופה זו ובייחוד שניים מהם העשויים מחומר בהיר

13 בבדיקת החרסים של תלי קדש השתמשנו גם בחרסים שליקטנו בסיוור קודם

שהשתתפו בו גם פסח ודורין בראדון.

ומקושטים פסים חומים בקבוצות (מס' 21-22). וכן לא מצאנו בתל זה חרסים אחדים החשודים על שייכותם לתקופת הברזל. מהתקופה הפרסית מצאנו חרסים אופייניים אחדים: שבר בסיס ושברי שפיות. מהתקופה ההלניסטית וראשית התקופה הרומית יש חרסים לא מועטים מסוג טרה סיגילאטה. לתקופה ההלניסטית שייכים שבר ידית-רודוס, שבר בקבוק דמוי-כישור, ושבר מכסה של סיר בישול. מן התקופה הערבית מצאנו חומר רב.

מן הראוי לתאר במיוחד את כלי-האלבסטר השבור (לוח ה', ציור 1). שנמצא במעלה המורד הצפוני-מערבי של התל הצפוני. גם לפי מקומו בשכבות שמעל לחומת הלבנים שבחתך הדרך, וגם לפי צורתו, יש לייחסו לסוף תקופת הברונזה התיכונה או לתקופת הברונזה המאוחרת. האלבאסטר הוא מן הסוג המצרי המובהק, ואף ניכרים עקבות המקדח שהיה נהוג בתעשיית כלי האבן המצריים¹⁴. צורתו, פכית מאורכת העולה ומתרחבת לצד הכתף ובעלת בסיס-רגל, מצוייה במצרים ואף איננה חדשה בארץ¹⁵. אבל לא מצאנו עד עתה לא במצרים ולא בארץ דמיון לקישוטו של הכלי: שני נחשים (Uraei) זה מעל זה בולטים מן הדופן. הנחשים ניכרים יפה אף-על-פי שראשיהם נשחקו. קשה להכריע, אם היה קישוט זה משני צדי הכלי. אף מהססים אנו להמשיך ידית-אוזן קטנה מראשו (השבור) של הנחש העליון אל שפת הפכית (החסרה אף היא), אף-על-פי שהדוגמאות ממגידו וממקומות אחרים מלמדות שהפכיות מטיפוס זה מצויידות בידית-אוזן קטנה. ועוד יש לציין שהשימוש בראשי חיות בקישוטי כלי האלבאסטר או בידיותיהם איננו נדיר, כגון הכלי ממגידו ששתי ידותיו מקושטות בראשי ברווזים¹⁶.

קדש — התל הדרומי. לקטנו כמות הגונה של חרסים מתקופת הברונזה הקדומה, מהם ששייכים לשלב קדום של התקופה: עשויים חומר רך ומחופים אדום כהה, ושברי ידית-אוזן גדולות ושטוחות מאוד עשויות מאותו החומר (לוח ד', מס' 1). יש לציין כמות מועטת של חרסים טרוקים, רובם סירוק בשני כיוונים, (מס' 3); שברים אחדים של קערות

I. Ben Dor, *Palestinian Alabaster Vases*, QDAP XI, 1944, (14) pp. 93 ff. Von Bissing, *Steingefässe*, 1904, pl. V, 18367, 18368. Megiddo II, pl. 258: 6; 259: 15; 260: 35. (15) Megiddo II, pl. 260 & 261: 28. (16)

שטוחות בעלות שפיות ניצבות; שבר אחד של שפת פערור עבה ובולטת מבחוץ¹⁷; שבר אחד מסוג כלי בית-ירח: חרס ורוד מלא גריסים, מחופה בפנים ובחוץ חיפוי צהבהב ומרוק יפה, ואולי הוא שייך לכן דו-חרוטי (מס' 2). כזכור נמצא שבר אחד מסוג זה גם בתל הצפוני. תקופת הברונזה התיכונה מיוצגת על ידי שפע של חרסים מטיפוסי כל התקופה. קישוטי חבל מסוגננים, בולטים (מס' 9) ושקועים, על-גבי כלים גדולים, סריקה עדינה על שברי כדים ופכים, סריקה בקבוצות, (מס' 8) בסיסי טבעת של קערות מזוות, שברי קערות מזוות, בסיסי דיסקוס (מס' 4), ידית כפולה ממורקת אדום של פכית (מס' 10), שבר שפת-קערה ועליה חלקי קישוט מעין הקערות ממגידו, שכבה XIV או שכבה XII¹⁸. שבר אחד ראוי לתיאור מיוחד (מס' 5): החלק התחתון של ידית כפולה עשויה מחומר אפור גס, אדום מבחוץ, פני הידית מכוסים חורים-חרוטים, כחיקוי לנחשים. בבסיס הידית היו כנראה ראשי הנחשים שנשברו. קישוט החורים נמשך כנראה גם מחוץ לידית כמו כן ראוי להזכיר ידית-און גדולה, בעלת חתך משולש, מחופה אדום ומרוקה, מסוג הידיות הקבועות על הכתף של הכד. תקופת הברונזה המאוחרת אינה מחוורת די צרכה כמו בתל הצפוני וכמו בתל רוויסה. גם בתל הזה לא מצאנו אף חרס אחד מסוגי היבוא של התקופה הזאת. על התקופה הזאת אפשר לייחס את החרס המצוייר (מס' 11) בצבע חום על רקע לבנבן, וכן ידית-און עם שרידי קישוט בחום. שני החרסים המצויירים (מס' 6-7) האחד שבר צפחת והשני שבר של פך, יכול שהם שייכים לסוף תקופת הברונזה המאוחרת או לתקופת הברזל הראשונה. בסיסי-טבעת אחדים וכן שברי שפיות של קדרות נמצאים אף הם על הגבול בין שתי התקופות האלו. מרובים החרסים מתקופת הברזל, אבל לא מצאנו אף שבר אחד עם המיוק האופייני לתקופה. התופעה הזאת הודגשה גם במאמר על תל רוויסה¹⁸, ואולי נוכל ללמוד ממנה, על הבדלים אזוריים בין דרום הארץ לבין הגליל ההררי, לאחרי שייערכו חפירות-ניסיון באחדים מתלי הגליל האלה.

R. M. Engberg & G. M. Shipton, *Notes on the Chalc. &* (17

EBA *Pottery of Megiddo*, Chart, Type 12 A.

Megiddo II, pl. 15: 12 (Stratum XIV); pl. 30: 1 (Stratum XII). (18

18 א) עי' "ארץ-ישראל" ב' (ספר ליה) עמ' 117.

החומר בכללו מכיל חרסים מהכלים הטיפוסיים הרגילים, דובר לעיל על החרסים הצבועים שאפשר שייכים הם לתקופת הברזל הראשונה. מצאנו שברי שפיות רבים של קדרות גם מתקופת הברזל הראשונה (מס' 13) וגם מתקופת הברזל השנייה (מס' 12). שפע של ידיות-אוזן, קצתן המתמשכות מן השפה, וקצתן עבות וגדולות בעלות שניים-שלושה בלטים לאורכן. גם בתוך החרסים הללו אין אף שבר אחד של חרסי היבוא המיוחדים לתקופה: הקיפרוסיים. ואולי אין זה אלא יד המקרה.

התקופה הפרסית מיוצגת בחרסים אופייניים אחדים: שבר נר רחב שטוח, שבר קערה עשויה חרס ירקרק, ושבר קנקן בהיר. התקופה ההלניסטית מיוצגת בחרסים רבים של קערות מחופות אדום, וכן מרוקות שחור, ידיות קנקני האיים (רודוס ואחרים), האחת טבועה חותם מרובע עם הכתובת ΝΙΚΑΓΙ ΔΟΣ. אין חרסים מהתקופה הרומית, ואף התקופה הביזאנטית מיוצגת רק על ידי שבר שפיה אחד ועליו קישוט roulette.

בסיכום של סקירה זו על שני התלים של קדש העתיקה צריך להזכיר את מסקנותיו של אולברייט לאחרי שני ביקורים במקום זה. הוא הגיע למסקנה, שהתל הדרומי היה מיושב בעיקר בתקופת הברונזה, ומתקופת הברזל ואילך נדד היישוב לתל הצפוני. המסקנות של ביקורינו הן שונות מאלו. נראה ודאי ביותר, ששני התלים היו מיושבים בתקופת הברונזה גם תקופת הברזל מיוצגת בשניהם, והיא מתבלטת דווקא בתל הדרומי. בדקנו במקצת גם את שטח המקדש הרומי, הבנוי על גבעה נמוכה מצפון לכביש הנוכחי. רוב החומר שייך לתקופות המאוחרות. ההלניסטית-ביזאנטית, בתוכם שברים רבים של כלים הלניסטיים-רומיים יפים. נמצאו גם חרסים בודדים מהתקופות הקדומות, תקופת הברונזה הקדומה, התיכונה וגם מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית.

ביום האחרון של הסיור ביקרנו במקומות אחדים בסביבת הר מרון (ג'בל ג'רמק), ובעיקר באיזור ההררי שמצפון וממערב לו. בגלל הגישה הקשה אל תוך האיזור ההררי הזה פסחו עליו כל החוקרים שקדמו לנו. זוהי אחת הסיבות לדעה המוטעית המקובלת, שאיזור זה לא היה מיושב לפני התקופה הישראלית. ביקורנו הראשון היה בתל רוויסה, תל גבוה המתנשא מצפון-מזרח לאלקוש (דיר אל-קאסי). תל זה ניכר ממרחקים. ואין ספק שהוא התל החשוב ביותר שבסביבה. נוכל להסתפק כאן בסקירה

קצרה ביותר, הואיל ומאמר מיוחד על התל מתפרסם ע"י רות עמירן¹⁹, שטחו של התל הוא בקירוב 25 דונם. ממצא החרסים דומה לזה של קדש נפתלי הן בתקופות והן בסוגי החרסים. מיוצגות בו כל התקופות, מתקופת הברונזה הקדומה עד התקופה הערבית ועד בכלל. גם בתל הזה, כמו בקדש נפתלי, לא מצאנו חרסים מסוגי היבוא.

על כפת גבעה מדרום-מערב לתל ישנו קבר מוסלמי קדוש בשם שיח' אבו-הליון. השם מזכיר את השם היווני ἤλιος, והוא אל השמש, שפולחנו היה רווח בגליל. פרט זה מעלה על הדעת את אפשרות זיהויו עם בית-שמש של נפתלי, אחת משתי הערים הכנעניות שלא נכבשו על ידי נפתלי²⁰. אבל פולחן השמש והשמות הקשורים בו נפוצים בגליל יתר על המידה, שנוכל להסיק מכאן מסקנות. תקופות היישוב המיוצגות בתל נאות יותר לבית-ענת, העיר השנייה הנזכרת עם בית-שמש. בית-ענת נזכרת בתעודות המצריות מימי השושלת ה-XIX²¹, במקרא²², וגם בתקופות המאוחרות, בפאפירוסים של זנון מהתקופה ההלניסטית²³, וכמו כן בתוספתא. כלומר בתקופה הרומית-ביזאנטית²⁴. הצעת זיהוי זו יסודה בהתאמה של התקופות הארכיאולוגיות המיוצגות בתל, ואילו המקורות אינם מספיקים מבחינת הקביעה הטופוגראפית.

ערכנו גם ביקור חטוף בפסוטה. מרחוק נראה שהכפר שוכן על תל. בכפר הערבי קשה לחפש חרסים, ואולם במדרון הצפוני-מזרחי של הכפר, בדרך אל הבריכה, מצאנו מלבד חרסים ערביים מרובים גם כמה חרסים קדומים: שבר של שפת קערה עמוקה מתקופת הברונזה הקדומה ושבר של שפה מעובה, שיכול להשתייך לתקופת הברזל, ושני חרסים מסוג טרה-סיגילאטה. מכאן ידים לזיהויה של פסוטה עם מפשטה, הנזכרת ברשימת משמרות הכוהנים בגליל²⁵, ויש להניח שהמקום היה מיושב גם לפני התקופה הרומית-ביזאנטית.

19 "ארץ ישראל" ב' (ספר ליה) תשי"ג, עמ' 117.

20 שופ' א, ל"ג; יהו' י"ט, ל"ח.

21 Simons, *Handbook*, XIII, 59; XIV, 61; XV, 23; XVI, a, 3; 21

XIX, 5; XX, 16; XXI, 8; XXIV, 39; ANET (Pritchard), p. 256.

22 שופ' א, ל"ג; יהו' י"ט, ל"ח.

23 Edgar, *Zenon Papyri* I, 59004; 59011. 23

24 תוספתא כלאים ב', ט"ו; מקוואות ו', ג.

25 ברייתא של משמרות כהנים, ג; ספר הישוב א', ע' 163; י. בן-צבי, שאר ישוב, א'

ביקורנו האחרון בסיוור הזה היה מיועד לח'רבת א-תליל שמדרום לפקיעין, השוכנת על פסגת הר בולטת מעבר לוואדי אל-ג'חאף. תל זה כבר נבדק בביקור קודם על ידי יוחנן אהרוני, שמצא שם חרסים רבים מתקופת הברזל, התקופה הפרסית והתקופה ההלניסטית. בביקורנו הפעם ליקטנו חרסים נוספים מאותם הסוגים וחרסים בודדים החשודים על שייכותם לתקופת הברונזה התיכונה. רוב החרסים הם חד-גוונים, והטיפוסים בהם מועטים. רוב החרסים משופשפים בהשפעת מזג האויר, מתקופת הברזל אפשר לציין שברים רבים של שפיות מעובות של קערות עמוקות וגדולות, (לוח ד', מס' 14) עשויות חומר ורוד או חום בהיר מלא גריסים לבנים. קערות אלו שייכות לסוג המיוחס במגידו לשכבות IV-VI. מתקופת הברזל הראשונה מצאנו שברי קדרות-בישול מהסוג הקדום (מס' 12), וכן ידיות עבות ובסיס-טבעת שאפשר שייכים הם לקערות העמוקות הנ"ל. מצאנו גם שברי שפיות של קדרות האופייניות לתקופת הברזל השנייה (מס' 11), וכן שתי ידיות-אוזן של קנקן ועליהן טביעת תור-הקדר (מס' 8), שפה מחורצת של קערה עמוקה (מס' 13), גם היא עשויה מהחומר החצצי החום הבהיר. מהתקופה הפרסית נמצא חומר עשיר למדי: שברי קערות ובסיסיהן, שבר ידית-סל גדולה ועבה, וכן שברי קנקנים. גם התקופה ההלניסטית מיוצגת לרוב: ארבע ידיות עם טביעות חותמות מסוג ידיות-רודוס, שבר ידית כפולה, שברי קערות מחופות אדום או שחור. שני שברים חשודים על שייכותם לתקופת הברונזה התיכונה: שבר ידית כפולה מחומר אפור (מס' 7), וכן שבר גוף של כלי גדול, ועליו טביעה שטוחה של קישוט-חבל. לתיאור מיוחד ראוי שבר בצורת קרן חיה (מס' 10), בתור השוואה ראוי להזכיר את הכלים המיוחדים, הידועים מתקופת הברונזה המאוחרת גם מקיפרוס וגם מארץ ישראל, הנקראים wall-bracket²⁶, ואולי אינה אלא קרן של כלי זואומרפי²⁷.

מכל אלה מסתבר, שהישוב העיקרי בתל זה הוא מתקופת הברזל, והוא אחד היישובים שנוסדו בהר בתקופה הישראלית. לעומת התלים הגדולים בגליל העליון, כגון קדש נפתלי ותל רוויסה, שהישוב בהם התחיל בשלבים קדומים של תקופת הברונזה, נושב כנראה הגוש ההררי של הר מרון בעיקר מן התקופה הישראלית ואילך, ויש להניח שהיה מיוער בעיקרו.

Megiddo II, pl. 249, 3. (26)

Megiddo II, pl. 246, 25; Gerar, pl. XXXVII, 2, 3, 6. (27)